

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Contra-inlichtingen en contraspionage

de Jong, B.M.; Keller, P.

Published in:

Inlichtingen- en veiligheidsdiensten

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Jong, B., & Keller, P. (2010). Contra-inlichtingen en contraspionage. In B. A. de Graaf, E. R. Muller, & J. A. van Reijn (Eds.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (pp. 275-294). (Orde en veiligheid). Alphen aan den Rijn: Kluwer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

K

Author: Jong, Ben de, Keller, Peter

Title: Contra-inlichtingen en contraspionage

Year: 2010

Book title: Inlichtingen- en veiligheidsdiensten

Editor(s): Graaf, B.A. de (ed.)

Publisher: Kluwer

Place: Alphen aan de Rijn

Pages: 275-294

ARNO: 366038

13 Contra-inlichtingen en contraspionage

B. de Jong en P. Keller

De auteurs zijn Dan Mulvena erkentelijk voor het delen van zijn talrijke inzichten op het gebied van contra-inlichtingen en contraspionage.

Over wat de begrippen ‘contra-inlichtingen’ en ‘contraspionage’ precies inhouden, bestaat geen eenstemmigheid. Beide termen hebben betrekking op het tegengaan van inlichtingenactiviteiten van diensten van andere mogendheden. Sommige auteurs gebruiken de term ‘contraspionage’ (*counterespionage* in het Engels) helemaal niet en gebruiken ‘contra-inlichtingen’ (*counterintelligence*) om zowel de defensieve als de offensieve aspecten van het tegengaan van buitenlandse inlichtingenactiviteiten aan te duiden.¹ Onder defensieve maatregelen vallen bijvoorbeeld de fysieke beveiliging van gebouwen door middel van bewaking en toegangscontroles, bewaking met camera’s, het plaatsen van alarminstallaties en de compartimentering van ruimten.² Andere voorbeelden van defensieve maatregelen zijn het verrichten van veiligheidsonderzoeken bij personen in gevoelige posities, het geven van beveiligingsinstructies, het aanzetten tot het daadwerkelijk toepassen van veiligheidsregels (de bevordering van ‘*security awareness*’) en het rubriceren en compartimenteren van informatie, dat laatste op basis van het bekende ‘*need-to-know*’-principe. Ook technische maatregelen zoals het versleutelen van berichtenverkeer en het tegengaan van afluisteren en hacken door onbevoegden zijn als defensieve maatregelen te beschouwen. Dergelijke maatregelen maken doorgaans deel uit van het bredere veiligheidsbeleid van een overheid, ook als dat niet per se tegen de activiteiten van buitenlandse inlichtingendiensten is gericht. Onvoldoende aandacht voor deze elementen vergroot de kans op succes voor offensieve inlichtingenactiviteiten door een vijandelijke dienst.

Het offensieve aspect van contra-inlichtingen wordt vaak aangeduid als ‘contraspionage’ en komt dan vooral neer op het werken met dubbelagenten of het rechtstreeks penetreren van een vijandelijke dienst door een medewerker daarvan te rekruteren voor de eigen dienst.³ Een dubbelagent is een agent die, redenerend bijvoorbeeld vanuit het perspectief van de BVD tijdens de Koude

¹ Voor een auteur die de term ‘counterespionage’ niet noemt, zie Wetering 2009.

² Vooral ambassades, consulaten en andere diplomatieke vestigingen zijn traditioneel een geliefd doelwit van de veiligheidsdiensten van het gastland, onder meer voor het plaatsen van af luisterapparatuur en het stelen van codes. De Amerikaanse ambassade in Moskou kon tijdens de Koude Oorlog permanent op de zeer grote belangstelling van de KGB rekenen. Zie bijv. Kessler 1989, passim. Engelen 1995, p. 326, 333, maakt gewag van een af luisteroperatie van de BVD in de Chinese ambassade in Den Haag in 1958-1963.

³ Dick Engelen maakt ook dit onderscheid tussen contra-inlichtingen en contraspionage. Engelen 1995, p. 268-269.

Oorlog, ogenschijnlijk als agent 'voor de andere kant' werkt, maar in werkelijkheid voor de BVD.⁴ Over dubbelagenten verderop meer. Een belangrijk kenmerk van zowel contra-inlichtingenwerk als contraspionage is dat het 'all-source'-activiteiten zijn, waarbij van een groot scala aan bronnen gebruik wordt gemaakt. Informatie uit een verscheidenheid aan bronnen wordt bijeengebracht en dient als uitgangspunt voor het operationele werk. Naast *Humint*-operaties behelst contra-inlichtingenwerk bijvoorbeeld ook het analyseren van open en gesloten bronnen, afluisteren (T- en M-acties), observeren en volgen, en heimelijke insluiping ('*surreptitious entry*').⁵ Ook het onderscheppen en meelesen van communicatie (tussen hoofdkwartier en rezidentoera's, tussen vijandelijk inlichtingenpersoneel en hun agenten), '*traffic analysis*', verdekte grenscontroles en actieve samenwerking met andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten vallen eronder.⁶ In dit hoofdstuk worden de termen 'contra-inlichtingen' en 'contraspionage' gebruikt in de betekenis zoals hierboven omschreven.

Volgens de gangbare opvatting heeft contraspionage dus oppositionele inlichtingen- of veiligheidsdiensten als doelwit en niet bijvoorbeeld de planningsafdeling van een Ministerie van Buitenlandse Zaken. Een Amerikaanse auteur en voormalige CIA-medewerker verwoordt het als volgt: "*CE [counterespionage] is the branch of CI [counterintelligence] that penetrates and manipulates any alien spy apparatus. It is not only active; it is aggressive.*"⁷ Dat er desalniettemin sprake is van begripsverwarring wordt duidelijk als men de definitie beziet die in de Amerikaanse National Counterintelligence Strategy uit 2008 gegeven wordt van het begrip '*counterintelligence*'. Volgens die omschrijving wordt onder contra-inlichtingen verstaan:

"information gathered and activities conducted to identify, deceive, exploit, disrupt, or protect against espionage, other intelligence activities, sabotage, or assassinations conducted for or on behalf of foreign powers, organizations or persons, or their agents, or international terrorist activities".⁸

4 Engelen 1995, p. 269.

5 Deze termen waren bij de BVD in gebruik. Een 'T-actie' behelste het afluisteren van een telefoon, een 'M-actie' het heimelijk plaatsnemen van een microfoon. 'Surreptitious entry' werd intern bij de BVD als 'SE-actie' aangeduid. Engelen 1995, p. 116-119.

6 'Rezidentoera' is een Russische term voor een vestiging van de KGB of de militaire inlichtingendienst GROe in het buitenland, die bijv. in een sovjetambassade is ondergebracht. Aan het hoofd van een rezidentoera staat de 'rezident'. Belangrijke landen als de Verenigde Staten hebben meerdere rezidentoera's op hun territorium. 'Traffic analysis' wordt bijv. als volgt omschreven: "a form of Signals Intelligence in which radio intercepts are studied to determine patterns. Even if interceptors are not able to read the enemy's code, they can draw inferences from such elements as the source of a signal, its length, and its regularity in terms of time and wavelength." Polmar en Allen 1997, p. 555.

7 Johnson 2009, p. 2.

8 National Counterintelligence Strategy of the United States of America (2008). Te vinden op http://www.ncix.gov/publications/policy/2008_Strategy.pdf, geraadpleegd op 2 oktober 2009.

In bovenstaande omschrijving wordt er geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen de defensieve en offensieve variant van contra-inlichtingen en wordt contraspionage niet genoemd. De Nederlandse Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 2002 noemt de termen contra-inlichtingen en contraspionage ook niet. In de artikelen 6 en 7 van die wet worden wel in algemene termen de taken van de AIVD en de MIVD geformuleerd.⁹ Het ‘verrichten van onderzoek’ is een belangrijke taak van beide diensten en die term moet blijkens de toelichting op de wet breed worden uitgelegd.¹⁰ Een deel van de activiteiten die onder contra-inlichtingen en contraspionage vallen, zo niet het geheel, kan waarschijnlijk bij het ‘verrichten van onderzoek’ worden ondergebracht. Opvallend is dat recente jaarverslagen van de AIVD en de MIVD de termen ‘contra-inlichtingen’ en ‘contraspionage’ slechts spaarzaam noemen. In de jaarverslagen van de AIVD komen de termen helemaal niet voor. In die van de MIVD worden beide termen gebruikt, maar contra-inlichtingen heeft hier als onderzoeksobject ‘terrorisme, extremisme, spionage of subversie.’ Een dergelijke brede invulling van het begrip komt de duidelijkheid niet ten goede, omdat contra-inlichtingen op deze manier immers op één lijn wordt gesteld met onder andere contraterrorisme.¹¹ Uit een korte passage in het jaarverslag van de MIVD over 2008 waarin contraspionage ter sprake komt, blijkt dat het object van die taak inderdaad buitenlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten zijn.¹²

Het eerder gemaakte onderscheid tussen wat bij contra-inlichtingen een defensieve en wat een offensieve operatie is, valt niet altijd duidelijk te maken en is in de praktijk vaak eerder vloeiend dan scherp afgebakend. De stelling is te verdedigen dat een offensieve operatie tegen een vijandelijke dienst in wezen doorgaans belangrijke defensieve aspecten heeft. Het gaat er immers in laatste instantie om, te ontdekken wat die vijandelijke dienst over de eigen dienst weet en welke operaties hij tegen de eigen staat in het algemeen of de eigen dienst in het bijzonder heeft lopen. Op basis van die wetenschap worden er dan vervolgens defensieve maatregelen genomen tegen die vijandelijke dienst, die agressief dan wel meer passief van aard kunnen zijn. Defensieve maatregelen kunnen ook het doelwit zijn van penetratie van vijandelijke diensten, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de recente zaak van de Estse veiligheidsfunctionaris Herman Simm, die in 2008 werd gearresteerd wegens spionage voor de

⁹ Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten 2007, p. 28, 42-43.

¹⁰ Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten 2007, p. 38. Artikel 6, tweede lid, onderdeel a van de wet formuleert een van de taken van de AIVD als volgt: “het verrichten van onderzoek met betrekking tot organisaties en personen die door de doelen die zij nastreven, dan wel door hun activiteiten aanleiding geven tot het ernstige vermoeden dat zij een gevaar vormen voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde, dan wel voor de veiligheid of voor andere gewichtige belangen van de staat.”

¹¹ Contraterrorisme is een andere discipline dan contra-inlichtingen en contraspionage zoals die zich hebben ontwikkeld tijdens de Koude Oorlog. De aard van de tegenstander en zijn werkwijze verschillen bij beide disciplines sterk en dat geldt bijgevolg ook voor de gehanteerde methodes.

¹² Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.j., p. 9, 41.

Russische inlichtingendienst SVR.¹³ In dit hoofdstuk zal vooral worden stilgestaan bij contraspionage. De defensieve veiligheidsmaatregelen die ook deel uitmaken van contra-inlichtingen komen slechts zijdelings ter sprake.

De noodzaak van contraspionage komt voort uit het feit dat defensieve maatregelen, hoe noodzakelijk ook, vaak niet voldoende zijn om kwetsbare plekken in het eigen veiligheidssysteem op te sporen en personen die voor de tegenpartij werken, te traceren. De CIA-medewerker Aldrich Ames die van 1985 tot 1994 als agent voor de KGB en de Russische inlichtingendienst SVR werkte, doorstond in die periode twee onderzoeken met de leugendetector.¹⁴ Ook zijn financieel extravagante levensstijl was achteraf gezien een aanwijzing dat er iets mis was.¹⁵ Agenten van buitenlandse mogendheden in eigen gelederen worden echter doorgaans niet door de waakzaamheid van collega's opgespoord; in veel gevallen is het informatie uit het vijandelijke kamp, als resultaat van een penetratie door een agent of langs andere weg, die tot hun ontdekking leidt. Zo werd de FBI-medewerker Robert Hanssen die in 2001 werd gearresteerd nadat hij jarenlang voor de KGB en vervolgens na 1991 voor de Russische inlichtingendienst SVR had gewerkt, ontmaskerd als gevolg van informatie afkomstig uit Moskou. Een Russische overloper leverde de FBI onder andere een KGB-opname van een telefoongesprek met Hanssen en een plastic zak met zijn vingerafdrukken erop, die beide uit het archief van de KGB/SVR afkomstig waren.¹⁶

Een ander voorbeeld van informatie uit het vijandelijke kamp die tot de ontmaskering van buitenlandse agenten leidde, is Venona. Die term was de codenaam – in feite een van de codenamen – van een Amerikaans programma dat zich bezighield met het breken van de codes van een reeks boodschappen die in de jaren veertig waren verstuurd door de sovjetinlichtingendiensten van en naar hun vestigingen in een aantal westerse landen, waaronder de Verenigde Staten.¹⁷ Het ging daarbij om berichten die werden verstuurd vanuit die buitenlandse vestigingen naar Moskou of omgekeerd. Hoewel slechts van een klein deel van de berichten de code kon worden gebroken, heeft Venona toch de codenamen van rond 350 sovjetagenten opgeleverd. Ruwweg de helft daarvan kon worden

13 Security Police of the Republic of Estonia, 2009, p. 12-20. Simm hield zich vooral bezig met de beveiliging van Estse staatsgeheimen, inclusief die welke Estland ontving van internationale organisaties als de NAVO en de EU. Hij was agent van de SVR in 1995-2008 en werd in 2009 veroordeeld tot 12,5 jaar gevangenisstraf.

14 Wise 1995, p. 146-147, 209-212. 'Leugendetector' is een onjuiste vertaling van wat in het Engels 'polygraph' heet. Dat instrument meet de fysieke reacties die optreden bij het beantwoorden van vragen die tijdens een test worden gesteld. Bepaalde fysieke reacties kunnen erop wijzen dat een persoon de waarheid niet spreekt. Onder andere bij de CIA wordt dit instrument veelvuldig gebruikt, maar het is ook in de Verenigde Staten omstreden.

15 Wise 1995, p. 154-155, 204-206.

16 Wise 2002, p. 219-232. Vanaf 1979 had Hanssen al informatie geleverd aan de militaire inlichtingendienst GROe, een activiteit die hij in 1981 staakte. Wat Aldrich Ames betreft zijn er vooralsnog geen concrete aanwijzingen dat hij door informatie uit het Russische kamp werd ontmaskerd, al menen sommige auteurs dat het wel het geval was. Bearden en Risen 2003, p. 526.

17 Voor Venona zie bijv. Haynes en Klehr 1999.

geïdentificeerd.¹⁸ Onder de geïdentificeerde sovjetagenten was bijvoorbeeld Klaus Fuchs, die in de jaren veertig een belangrijke rol speelde in het Manhattanproject en al zijn kennis over Amerikaanse en Britse atoomgeheimen aan de Russen door gaf. Ook de eerste aanwijzingen die leidden tot de ontmaskering van de Cambridge Five, waarschijnlijk het beroemdste sovjetspionagenetwerk uit de geschiedenis, kwamen uit Venona.¹⁹ Venona is er een goed voorbeeld van, hoe belangrijk codebreken voor contra-inlichtingenwerk kan zijn.

Het wordt aanzienlijk moeilijker voor een dienst vijandelijke agenten in eigen gelederen op te sporen als men niet de beschikking heeft over een penetratie van de tegenstander. Het is immers juist een penetratie die inlichtingen kan opleveren over de successen van de tegenpartij. Een onderzoek naar vijandelijke agenten in eigen gelederen loopt zonder zo'n penetratie een reële kans te ontsporen en te leiden tot de verdenking van onschuldigen. Zo kwam er tijdens de Koude Oorlog in de jaren zestig bij de Britse Security Service een uitvoerig intern onderzoek op gang naar de plaatsvervangend chef en later zelfs de chef van de dienst, die ervan werden verdacht voor de KGB te werken. Deze door buitensporige achterdocht ingegeven onderzoeken werden mede in de hand gewerkt door het feit dat de Security Service en de inlichtingendienst Secret Intelligence Service (SIS) in die periode niet over bronnen binnen de KGB beschikten, die dit soort bedenksels hadden kunnen ontzenuwen.²⁰ Ook bij de CIA vonden in diezelfde tijd en om dezelfde reden interne onderzoeken tegen tal van eigen medewerkers plaats, met vaak grote schade voor de carrière van betrokkenen als gevolg. Inlichtingenoperaties van de CIA tegen de Sovjet Unie werden door deze onderzoeken voor enige tijd zelfs grotendeels lamgelegd.²¹ Een betrouwbare bron binnen de KGB of een dito overloper van die dienst had ervoor kunnen zorgen dat deze overtrokken angst voor penetraties was weggenomen.

Bij contraspionage gaat het er vooral om informatie te vergaren over buitenlandse inlichtingendiensten, over hun agenten, maar ook over hun werkwijze en hun personeelsbestand in brede zin, met als belangrijkste doel uiteraard de operaties van die diensten onder controle te krijgen of, indien dit niet mogelijk is, te verstoren. Contraspionage als offensieve bezigheid is er niet primair in geïnteresseerd inlichtingenoperaties van de tegenpartij volledig uit te schakelen en elk contact met hem te verbreken, wat men vanuit een zuiver defensieve opvatting van contra-inlichtingen misschien zou kunnen verwachten. Contraspionage is er idealiter op uit de operaties van de tegenstander te controleren, voor eigen doeleinden te gebruiken en tegelijkertijd te neutraliseren. Een beoefenaar van

¹⁸ Wattering 2009, p. 297.

¹⁹ De Cambridge Five was een groep studenten die in de jaren dertig in Cambridge, Engeland, door de sovjetdienst NKVD werd gerekruteerd. Elk van hen bekleedde in de jaren veertig belangrijke posities binnen het Britse establishment. Hun namen waren, in volgorde van rekrutering: Kim Philby, Donald Maclean, Guy Burgess, Anthony Blunt en John Cairncross.

²⁰ Andrew 2009, p. 503-521, in het bijzonder p. 511.

²¹ Wise 1994, passim.

contraspionage zal een vijandelijke operatie als het enigszins kan gecontroleerd willen laten doorgaan, om juist zoveel mogelijk informatie over de tegenstander, diens operaties en de ontwikkeling van diens heimelijke activiteiten op te doen. Het Britse *Double-Cross System* tijdens de Tweede Wereldoorlog, dat verderop ter sprake komt, was een goed voorbeeld van deze vorm van contraspionage.

Een contraspionageafdeling van een inlichtingendienst, zoals Directoraat K van het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB, was er niet op uit de belangrijkste Amerikaanse politieke geheimen uit het Witte Huis te bemachtigen.²² Amerikaanse inlichtingen- en veiligheidsdiensten zoals de CIA, NSA en de FBI en diensten van andere mogendheden waren het primaire doelwit van dat directoraat. Zijn missie was die diensten offensief met agenten te penetreren en in defensief opzicht de eigen sovjetdiensten en het sovjetstaatsapparaat van penetratie door diensten van andere mogendheden te vrijwaren. De spionagezaken van Ames en Hanssen zijn er een goed voorbeeld van dat het rekruteren van een agent binnen een vijandelijke dienst – in beide gevallen kan overigens beter gesproken worden van het accepteren van een *'walk-in'* – direct kan leiden tot het ongedaan maken van vijandelijke penetraties van de eigen dienst. Toen Ames en Hanssen, zonder dat overigens van elkaar te weten, de KGB in 1985 hun diensten aanboden, leidde dat tot KGB-penetraties van de CIA en de FBI. Tegelijkertijd hadden die penetraties in defensief opzicht voor de KGB belangrijke consequenties, want zij leidden tot de ontmaskering van diverse CIA- en FBI-agenten binnen de KGB en elders in het sovjetestablishment, van wie de identiteit of aanknopingspunten daarvoor door Ames en Hanssen waren geleverd. Het paste dan ook helemaal binnen de taakomschrijving van een contraspionagedienst als Directoraat K dat het aanbod van Ames en Hanssen in 1985 om voor de KGB te gaan werken op het bureau belandde van de chef van die diensttak in de sovjetambassade in Washington D.C.²³

Voor het werk van een contraspionagedienst zijn *'agents-in-place'* en overlopers afkomstig van buitenlandse diensten van groot belang.²⁴ Afgezien van mogelijke andere geheimen die zij prijs kunnen geven, zijn zij voor een contraspionagedienst vooral van waarde omdat zij naast informatie over lopende operaties van

22 Het Eerste Hoofddirectoraat was tijdens de Koude Oorlog de buitenlandse inlichtingendienst van de KGB. Directoraat K hield zich ook bezig met contra-inlichtingen, omdat het naast contraspionage (inclusief infiltratie in kringen van sovjetemigranten) ook preventieve taken vervulde zoals het beveiligen van KGB-personeel in het buitenland en het voorkomen van overlopen door in het buitenland reizende of verblijvende sovjetburgers.

23 De chef van de vertegenwoordiging van Directoraat K aan de sovjetambassade in Washington in 1985 was Viktor Tsjerkasjin. Zie Cherkashin 2005, *passim*.

24 Met de term *'agent-in-place'* wordt doorgaans een agent aangeduid die vanuit een functie binnen een inlichtingen- of veiligheidsdienst waarin hij voor de tegenpartij van waarde is, informatie doorgeeft. Menselijke bronnen in andere organisaties worden meestal gewoon *'agent'* genoemd. Er bestaat geen goed Nederlands equivalent voor de term *'agent-in-place'*. De BVD gebruikte ten tijde van de Koude Oorlog ook de term *'draai-agenten'*. Dat waren "personen die uit eigen beweging lid waren geworden van een rechts- of linksextremistische groepering, en die op een of andere manier bereid waren gevonden met de dienst samen te werken". Engelen 1995, p. 110.

een vijandelijke dienst ook inzicht kunnen geven in de werkwijze, structuur en het personeelsbestand van die andere dienst. Hoewel een overloper in vergelijking met een *'agent-in-place'* uiteraard het grote nadeel heeft dat de tegenpartij maatregelen neemt om de gevolgen van zijn overlopen zoveel mogelijk te neutraliseren, blijft veel van de informatie over werkwijze en personeelsbestand vaak lange tijd zijn waarde behouden. De werkwijze van een dienst en ook het personeelsbestand laten zich nu eenmaal niet van de ene dag op de andere totaal veranderen. Hansjoachim Tiedge, een medewerker van de West-Duitse veiligheidsdienst Bundesamt für Verfassungsschutz, liep in 1985 naar het Oost-Duitse Ministerium für Staatssicherheit (MfS) over. Hij beschrijft in zijn memoires hoe hij voor het MfS vooral van waarde was vanwege zijn grondige kennis van de politieke en juridische context waarbinnen de diensten van de Bondsrepubliek Duitsland opereerden. Zo legde hij zijn debriefers van het MfS uit dat het voor een veiligheidsdienst in een democratie als de Bondsrepubliek ondenkbaar was om in elke overheidsinstantie informanten of agenten te hebben, een praktijk die in de DDR in hoge mate bestond.²⁵

Een voorbeeld van een agent die allerhande informatie over structuur en personeelsbestand van zijn dienst aan de andere partij leverde, is ook Kim Philby, een van de Cambridge Five. Zijn dienst is in dit geval SIS en de andere partij is de inlichtingendienst van de NKVD, het Volkscommissariaat van Binnenlandse Zaken van de USSR. Philby leverde de NKVD ten tijde van de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld informatie over de taken die de verschillende afdelingen van SIS hadden, met welk materiaal die afdelingen werkten en van welke andere instanties dat afkomstig was.²⁶ Hij beantwoordde ook uitvoerig allerlei vragen over organisatorische kwesties die hem door de sovjetdienst werden gesteld. Zo gaf hij de NKVD een uiteenzetting over de samenstelling en het functioneren van het Radio Security Intelligence Committee.²⁷ Philby verstreekte ook korte karakterschetsen van tal van collega's, zoals bijvoorbeeld de volgende:

*“Mr Nicholas Elliott. 24, 5ft 9in. Brown hair, prominent lips, black glasses, ugly and rather pig-like to look at. Good brain, good sense of humour. Likes a drink but was recently very ill and now, as a consequence, drinks little. He is in charge of Holland.”*²⁸

Ook de CIA-medewerker Philip Agee leverde na zijn ontslag bij die dienst in 1968 de Cubaanse inlichtingendienst en via de Cubanen ook de KGB vanaf 1973 belangrijke informatie over personeel en agenten van de CIA. Waarschijnlijk met

²⁵ Tiedge 1998, p. 440. Voordat hij overliep was Tiedge dus niet voor het MfS als agent werkzaam geweest.

²⁶ West en Tsarev 1998. Daarin Appendix II, 'The Philby Reports,' p. 294-345.

²⁷ West en Tsarev 1998, p. 324-325.

²⁸ West en Tsarev 1998, p. 311.

assistentie van de Cubaanse dienst en de KGB publiceerde hij in 1975 zijn memoires, waarbij hij ongeveer 250 CIA medewerkers en agenten publiekelijk identificeerde.²⁹

Het is goed voor te stellen dat persoonlijke informatie over personeelsleden van de tegenpartij voor een inlichtingen- of veiligheidsdienst van belang kan zijn met het oog op toekomstige rekruteringen. Zo kan informatie over alcoholgebruik, financiële problemen, seksuele geaardheid, buitenechtelijke relaties of relaties met collega's en superieuren van groot belang zijn bij de vraag of iemand te rekruteren is en zo ja, op welke wijze.³⁰ Door middel van een penetratie van een andere dienst kan men ook toegang krijgen tot informatie van die dienst over een derde dienst. Ook hier biedt de geschiedenis van Philby een concreet voorbeeld. Hij leverde de NKVD onder andere informatie afkomstig van SIS over personeel en agenten van de Duitse inlichtingendienst, de Abwehr, in Frankrijk tijdens de Duitse bezetting aldaar.³¹

Westerse diensten op hun beurt waren ten tijde van de Koude Oorlog zeer geïnteresseerd in structuur, werkwijze, taken en personeelsbestand van de twee belangrijkste inlichtingendiensten van de USSR, de KGB en de militaire inlichtingendienst GROe. Zo is bijvoorbeeld bekend dat de GROe-officier Dmitri Poljakov, die vanaf 1961 tot aan zijn arrestatie in de Sovjet Unie in 1986 voor de FBI en de CIA werkte, naast andere geheimen die hij met de Amerikanen deelde ook informatie over GROe-illegalen doorgaf.³² Hij was daartoe in de gelegenheid omdat hij zelf bij de opleiding van illegalen betrokken was geweest. Zo overhandigde hij de Amerikanen de chemische stoffen die illegalen gebruikten voor het schrijven met onzichtbare inkt. Daardoor was de FBI in staat brieven van illegalen te lezen die men in een aantal gevallen had onderschept.³³ Van de GROe-officier Oleg Penkovski die in het begin van de jaren zestig van de twintigste eeuw enige tijd als *'agent-in-place'* voor de CIA en SIS werkte, is bekend dat hij informatie verschaftte over de organisatorische structuur van de GROe, over zijn legale en illegale rezidentoera's en over GROe-*Sigint*.³⁴ Over de identiteit en carrièregegevens van Sovjetinlichtingsofficieren wisselden westerse diensten tijdens de Koude Oorlog regelmatig informatie met elkaar uit. Aan al dit soort activiteiten is met het einde van de Koude Oorlog geen einde gekomen zoals bijvoorbeeld de

29 Andrew en Mitrokhin 1999, p. 300-305.

30 Rimington 2002, p. 150.

31 West en Tsarev 1998, p. 297.

32 Een 'illegaal' is in het jargon van de KGB en de GROe een inlichtingsofficier die zonder diplomatieke dekmantel, met een valse identiteit, inclusief doorgaans een valse nationaliteit, in vijandelijk gebied opereert. Beide sovjetdiensten besteedden veel tijd en aandacht aan de opleiding van illegalen, die over een fictieve maar goed gedocumenteerde levensloop ('legende') dienden te beschikken.

33 Wise 1995, p. 59-61. Poljakov gaf de Amerikanen ook informatie over onder meer militaire technologie, chemische en biologische wapens en het buitenlands beleid van de USSR.

34 Schecter en Deriabin 1992, p. 138.

zaken van Ames en Hanssen illustreren. Ames zette immers na 1991 zijn werk voor de SVR voort en werd in 1994 door de FBI gearresteerd. Hanssen deed hetzelfde en werd uiteindelijk pas in 2001 opgepakt.³⁵

De geschiedenis van de Koude Oorlog heeft vele voorbeelden laten zien van overlopers die belangrijke informatie hebben geleverd. Hoe waardevol dergelijke informatie uit het oogpunt van contra-inlichtingen kan zijn, laat bijvoorbeeld de zaak van Igor Gouzenko zien, die codeklerk was van de militaire inlichtingendienst GROe aan de sovjetambassade in Ottawa. Toen Gouzenko in september 1945 de sovjetambassade ontvluchtte en voor het Westen koos, had hij een schat aan informatie bij zich over sovjetspionage, vooral in Canada en de Verenigde Staten. Zijn informatie maakte duidelijk dat het Amerikaanse atoomproject tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijk spionagedoelwit voor Sovjetdiensten was geweest. Tevens werd duidelijk dat de communistische partijen en hun leden in beide landen een belangrijke rol bij de sovjetspionage hadden gespeeld. De zaak van Gouzenko opende westerse regeringen in de beginfase van de Koude Oorlog de ogen voor de omvang en het systematische karakter van de sovjetspionage.³⁶

Informatie ontleend aan een overloper heeft zoals eerder gezegd het nadeel dat een dienst die op die manier een personeelslid verliest, dat in de meeste gevallen gemakkelijk zelf kan vaststellen. De getroffen dienst zal als het enigszins kan maatregelen nemen die de waarde van de door de overloper geleverde informatie zoveel mogelijk teniet doen. Men zal bijvoorbeeld codes veranderen en een dienst als de KGB zal illegale inlichtingsofficieren en eventueel agenten die als gevolg van het verraad van de overloper gevaar lopen, zo snel mogelijk naar het moederland terughalen. Het risico bestaat immers dat illegale inlichtingsofficieren, die geen diplomatieke onschendbaarheid bezitten, en agenten tijdens hun gevangenschap en verhoor nog meer informatie over de eigen netwerken prijsgeven.³⁷

Een andere manier om aan inlichtingen te komen over werkwijze en personeel van een vijandelijke dienst is het werken met dubbelagenten. Een dergelijke operatie kan zich net als een met een gewone agent over een lange periode afspelen, waardoor het inzicht in het doen en laten van de vijandelijke dienst extra wordt vergroot.³⁸ Dick Engelen geeft in een van zijn boeken het voorbeeld van een

35 Vanwege de instabiele politieke situatie in Rusland vanaf 1991, vooral ook op het punt van de organisatie van de Russische inlichtingen- en veiligheidsdiensten, onderhield Hanssen vanaf dat moment enige jaren lang geen contact met de SVR. Pas later nam hij weer contact op.

36 Engelen 2007, p. 238-239; Polmar en Allen 1997, p. 239.

37 Donald Maclean, een van de Cambridge Five, nam in 1951 op initiatief van de MGB, een voorloper van de KGB, vanuit Groot-Britannië de wijk naar Moskou samen met Guy Burgess, een ander lid van het netwerk. De verdenking tegen Maclean was steeds groter geworden en hij stond op het punt te worden verhoord door de Britse Security Service. De vijf leden van het netwerk kenden elkaar en wisten van elkaar dat zij voor de NKVD werkten. Als Maclean bij het verhoor zou doorslaan was de kans groot dat hij ook de overige vier in zijn val zou meeslepen. Zie Andrew en Mitrokhin 1999, p. 206-209.

38 Rimgton 2002, p. 154.

dubbeloperatie van de BVD met een in Nederland woonachtige agente van Tsjechoslowaakse origine met de codenaam SURPRISE, die het bovenstaande punt duidelijk illustreert. SURPRISE was aanvankelijk bij een bezoek aan haar oude vaderland door de Tsjechoslowaakse dienst StB onder druk gezet en gerekruteerd, waarna zij zich tot de BVD wendde die haar vanaf het midden van de jaren zestig als dubbelagente runde.³⁹ In totaal zou de dubbeloperatie 26 jaar in beslag nemen. Hoewel er soms bij dubbelagenten twijfel over kan bestaan bij welk van de twee betrokken diensten de primaire loyaliteit van de agent ligt, twijfelde de BVD in het geval van SURPRISE niet aan haar keuze voor de Nederlandse dienst. SURPRISE was tot na het einde van de Koude Oorlog als dubbelagente voor de BVD actief en leverde informatie over de diverse thema's waarover de StB inlichtingen wilde verzamelen. Toen SURPRISE verschillende keren tijdens een langer verblijf in Tsjechoslowakije door de StB geschoold werd in onder meer coderings- en decoderingstechnieken en het gebruik van geheimschrift deelde zij die kennis met de BVD. Datzelfde deed ze met wat ze van de StB leerde over het inrichten, vullen en legen van 'dode brievenbussen'. Nog interessanter werd de operatie voor de BVD, toen SURPRISE in de jaren tachtig tweemaal door de StB naar de Verenigde Staten werd gestuurd om daar contact op te nemen met een illegaal, met wie de Tsjechoslowaakse dienst het radiocontact was kwijtgeraakt. De informatie over de illegaal werd in een later stadium van de operatie door de BVD met de Amerikaanse FBI gedeeld.

In bepaalde situaties kunnen dubbelagenten ook gebruikt worden om de tegenpartij te misleiden en opzettelijk valse informatie (desinformatie) toe te spelen. Een van de beroemdste en meest succesvolle operaties met dubbelagenten is vooral om die reden bekend geworden: het *Double-Cross System* dat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in Groot-Brittannië afspeelde. Het ging hierbij in feite om een 'nationale' operatie van de Britse Security Service met in totaal vele tientallen dubbelagenten. Operaties met dubbelagenten zijn doorgaans niet zo veelomvattend als hier het geval was. De Security Service slaagde er tijdens de Tweede Wereldoorlog in alle agenten die door de Duitse inlichtingendienst Abwehr in Groot-Brittannië per duikboot of per parachute aan land werden gezet, op te pakken. Een deel van hen werd gevangen gezet of geëxecuteerd, maar een deel bleek bereid met de Britten mee te werken als dubbelagenten.⁴⁰ In totaal had de Britse dienst dossiers over ongeveer 120 dubbelagenten, van wie er 39 kennelijk het belangrijkste waren en voor een langere periode als zodanig hebben gefunctioneerd.⁴¹ Het *Double-Cross System* werd gecoördineerd door het Twenty

39 Voor SURPRISE zie Engelen 2007, p. 250-253.

40 De basis voor het Double-Cross System werd al vóór de Duitse aanval op West-Europa van mei 1940 door de Security Service gelegd met de dubbelagent SNOW. Masterman 1995, p. 36-45.

41 Masterman 1995, p. 190-195.

(XX) Committee, waarin vertegenwoordigers van verschillende Britse overheidsinstanties zoals de Security Service en SIS zitting hadden. Het beoogde volgens een van de direct betrokkenen aan Britse kant, John Masterman, zeven dingen: (1) het spionagesysteem van de tegenstander in Groot-Brittannië onder controle krijgen; (2) door het gebruik van dubbelagenten nieuwe agenten van de Abwehr op te sporen en uit te schakelen; (3) informatie verkrijgen over de persoonlijkheden en werkwijze van de tegenstander; (4) informatie verkrijgen over Duitse codes; (5) inzicht krijgen in de Duitse intenties, die vooral waren af te leiden uit de aard van de inlichtingen die zij wilden ontvangen; (6) het beïnvloeden of zelfs veranderen van de intenties van de tegenstander en (7) de vijand misleiden, vooral over de eigen intenties, door het zenden van desinformatie.⁴² Het is vooral vanwege het doorspelen van desinformatie met betrekking tot de locatie van de geallieerde landing in Frankrijk in 1944 dat het *Double-Cross System* als een groot Brits succes de geschiedenis is ingegaan. De Britten slaagden er namelijk in de Abwehr en het Duitse opperbevel ervan te overtuigen dat de landing in Normandië in juni 1944 niet de belangrijkste aanval was, maar slechts een afleidingsmanoeuvre. Een veel sterkere strijdmacht zou op een later tijdstip ter hoogte van het Nauw van Calais aan land worden gezet. Zelfs de mogelijkheid voor een landing in Noorwegen werd open gelaten.⁴³ Aan Duitse instanties werd via het netwerk van dubbelagenten onder meer bewust onjuiste informatie toegespeeld over de aantallen Geallieerde troepen in Groot-Brittannië en hun geografische spreiding.⁴⁴ De bedoeling van deze misleidingsoperatie was te bewerkstelligen dat het Duitse opperbevel op een moment dat de landing in Normandië nog in een kwetsbare fase was, belangrijke reserves in Noord-Frankrijk zou vasthouden om de te verwachten tweede landing te kunnen weerstaan. De operatie werd zoals bekend met succes bekroond.⁴⁵

Om overtuigend te zijn voor de tegenpartij kan de door een dubbelagent geleverde informatie doorgaans niet volledig in strijd zijn met de feiten. De informatie dient waarheidsgetrouwe elementen te bevatten, die bijvoorbeeld de tegenpartij langs andere weg al bekend zijn of waarvan hij de betrouwbaarheid zelf kan vaststellen. In het Engelstalige jargon wordt dergelijke informatie als *'feed'* aangeduid. Er zal altijd een afweging gemaakt moeten worden over de aard en hoeveelheid van de authentieke informatie die kan worden prijsgegeven voor dat hogere doel, de dubbelagent overtuigend te laten zijn. Dat betekent dat een

⁴² Masterman 1995, p. 8-9.

⁴³ De misleidingsoperatie die een mogelijke landing bij Calais moest suggereren kreeg de Geallieerde codenaam *Fortitude South*, die voor Noorwegen werd als *Fortitude North* aangeduid. Polmar en Allen 1997, p. 215.

⁴⁴ Die onjuiste informatie werd het Duitse opperbevel niet alleen toegespeeld door de dubbelagenten van het *Double-Cross System*, maar ook door gefingeerd radioverkeer en het opstellen van nagemaakte militaire kampementen, tanks en dergelijke. Garbo 2004, p. 186.

⁴⁵ Masterman 1995, p. 157-158; Garbo 2004, p. 209, 211, 217 en *passim*.

dubbelagent doorgaans geen medewerker, in de betekenis van personeelslid in vaste dienst, kan zijn van de dienst bij wie zijn primaire loyaliteit ligt. Zijn operationele kennis over zijn dienst zal namelijk omvangrijk zijn en om als dubbelagent overtuigend over te komen zou hij een groot deel daarvan moeten prijsgeven. Een dergelijk risico zal een dienst die de dubbeloperatie uitvoert, meestal niet nemen. De KGB stond er bijvoorbeeld om bekend dat hij tijdens de Koude Oorlog vrijwel nooit eigen medewerkers in vaste dienst als dubbelagent liet optreden.⁴⁶

Een van de dubbelagenten van het *Double-Cross System* was GARBO wiens echte naam Juan Pujol was. Hij had begin 1942 in Portugal zijn diensten aan de Britten aangeboden en ontwikkelde zich na zijn overkomst naar Groot-Brittannië korte tijd later tot een van de meest succesvolle dubbelagenten uit de geschiedenis. Zo slaagde hij er in, in de jaren tot 1945 waarin hij voor de Britten actief was, een netwerk op te zetten van rond 25 fictieve agenten die hij zelf in Groot-Brittannië ten behoeve van de Abwehr had 'gerekruteerd'. Deze agenten onderhielden deels ook zelf een verbinding met de Abwehr, bijvoorbeeld door middel van een briefwisseling met onzichtbare inkt. Het was de taak van de Security Service in samenspraak met GARBO deze niet-bestaande agenten van een biografie te voorzien die hun motieven om voor de Abwehr te werken en de aard van de informatie die zij leverden, aannemelijk maakte. Hoezeer de Security Service moeite deed de informatie van GARBO's agenten voor de Duitsers authentiek te doen overkomen bleek uit het feit dat men voor elke fictieve agent die zelf rechtstreeks met de Abwehr communiceerde een medewerker aanstelde als 'ghostwriter'. Deze had als taak de berichten van deze agenten in een eigen persoonlijke stijl op te stellen. Een medewerker van de Security Service benadrukte terecht het belang daarvan in de communicatie met de Abwehr: "*One golden rule in running an agent was that his personality should be stamped on every message he transmitted.*"⁴⁷ Hoezeer hoge Duitse instanties tot het einde toe overtuigd waren van de waarde van GARBO en de informatie die hij had geleverd, bleek onder andere uit het feit dat hem eind 1944 nog een Duitse onderscheiding werd toegekend, het IJzeren Kruis tweede klasse.⁴⁸

Ten tijde van het *Double-Cross System* was er een omstandigheid die zeer in het voordeel van de Britten werkte, namelijk het feit dat de afluisterdienst in Bletchley

⁴⁶ E-mail van Dan Mulvenna aan Ben de Jong, 2 december 2009; zie ook Bearden en Risen 2003, p. 448.

⁴⁷ Zoals geciteerd bij Andrew 2009, p. 249. De eis van een 'persoonlijk stempel' gold in ieder geval de fictieve agenten van het netwerk, maar men kan zich voorstellen dat ook voor boodschappen van echte dubbelagenten die onder toezicht van de Security Service werden verstuurd, continuïteit van persoonlijke stijl van belang was om vooral geen argwaan bij de Abwehr te wekken.

⁴⁸ Masterman 1995, p. 173-174. Ook een andere belangrijke Double-Cross agent kreeg tijdens de Tweede Wereldoorlog van de Duitse overheid het IJzeren Kruis eerste en tweede klasse toegekend. Andrew 2009, p. 252.

Park een groot deel van de oorlogsjaren belangrijke Duitse codes had gebroken. Dat betekende bijvoorbeeld dat het berichtenverkeer van de Abwehr voor een belangrijk deel door de Britten werd gelezen. Uit die meegelezen berichten konden de Britten dus opmaken of de desinformatie van GARBO door Duitse instanties voor waar werd aangenomen of niet. Ook kon het Twenty Committee kennis nemen van berichten van het Duitse opperbevel waaruit bleek dat men aan de informatie afkomstig van het *Double-Cross System* grote waarde hechtte.⁴⁹ De mogelijkheid om op een dergelijke manier direct het succes van een misleidingsoperatie uit het meegelezen berichtenverkeer van de tegenpartij af te leiden is uitzonderlijk en komt uiteraard lang niet bij alle dubbeloperaties voor.

Het is typerend voor dubbeloperaties dat er twijfel kan bestaan over de vraag bij welk van de twee betrokken partijen de loyaliteit van de agent nu precies ligt. Zelfs als daar duidelijkheid over was bij het begin van de operatie, bestaat er altijd nog de mogelijkheid dat de agent in een later stadium, al dan niet onder druk, de andere kant kiest. Ook bij het *Double-Cross System* deden zich gevallen voor waarbij gereede twijfels rezen aan de loyaliteit van enkele dubbelagenten aan de Britse zaak. In de beginfase van de oorlog, toen er nog de mogelijkheid bestond van een Duitse invasie, had de Security Service om die reden het voornemen enkele van de dubbelagenten in zo'n geval te liquideren om hen uit Duitse handen te houden. In minstens één geval was de loyaliteit van een dubbelagent voor de Britten zo onduidelijk dat hij voor de rest van de oorlog in de gevangenis werd opgesloten.⁵⁰ Ook voor gewone agenten geldt dat er altijd redenen kunnen zijn voor de dienst die meent hem of haar te hebben gerekruteerd, aan de loyaliteit van de bewuste agent te twijfelen. Zo geeft Engelen het voorbeeld van een BVD-agent in de Nederlandse Rode Jeugd in de jaren zeventig, die naar later bleek samenwerking met de dienst slechts had voorgewend en informatie over de BVD met zijn eigen organisatie had gedeeld.⁵¹ Over dubbelagenten stelde Engelen vast dat tijdens de Koude Oorlog de desbetreffende afdeling van de BVD 'in de loop der jaren met naar schatting enkele tientallen dubbelagenten' tegen de KGB en andere communistische diensten had gewerkt. "Onder hen waren er maar enkelen aan wier loyaliteit de dienst wel eens twijfelde."⁵²

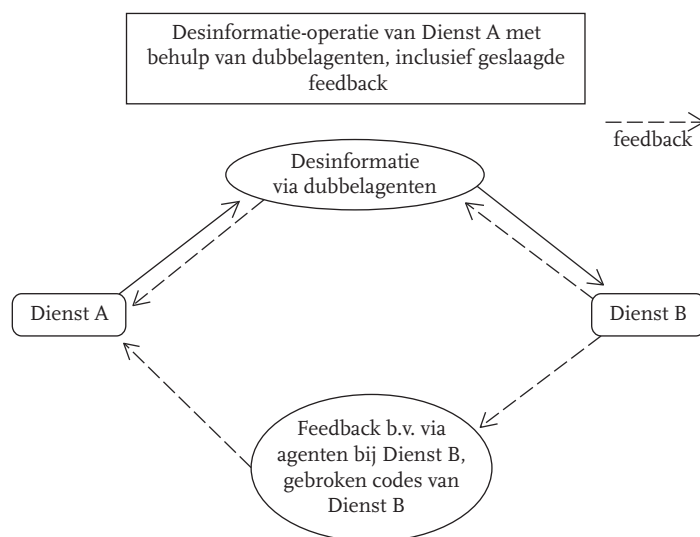
49 Andrew 2009, p. 241-262, passim; Garbo 2004, p. 19-20, 72-76 en passim. Dit boek bevat een uitvoerig intern rapport over GARBO dat door zijn case officer van de Security Service in november 1945 werd opgesteld en pas decennia later werd vrijgegeven. Kennis ontleend aan gebroken Duitse codes wordt daarin aangeduid als afkomstig van 'most secret sources' (m.s.s.).

50 Andrew 2009, p. 258-259.

51 Engelen 2007, p. 191-194.

52 Engelen 2007, p. 245.

Figuur 13.1 : Schematische voorstelling van een desinformatie-operatie zoals het *Double-Cross System*. Vrij naar een soortgelijk schema bij De Valk 2005, p. 74

Een grootschalige dubbeloperatie zoals Britse diensten die tijdens de Tweede Wereldoorlog in de vorm van het *Double-Cross System* uitvoerden zou in een westerse democratie in vreedstijd, met relatief open grenzen en onafhankelijke media die niet aan een vorm van militaire censuur onderhevig zijn, moeilijk te realiseren zijn. Een vijandelijke dienst zou bijvoorbeeld relatief gemakkelijk in staat zijn onopgemerkt andere agenten te sturen die zouden kunnen vaststellen dat bepaalde door de dubbelagenten geleverde informatie niet klopte. De kans dat zo'n omvangrijke dubbeloperatie niet lang geheim blijft is in een open maatschappij levensgroot. Heel anders was dat in een maatschappij met een zeer strikt veiligheidsregime als de Sovjet Unie, waarin het voor westerse inlichtingendiensten zeker in de eerste decennia van de Koude Oorlog zeer moeilijk was operaties uit te voeren en een verbinding met een agent te onderhouden zonder dat de KGB dat merkte. Typerend is bijvoorbeeld dat de verzetsbewegingen en spionagenetwerken van SIS en de CIA die in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, tot aan ongeveer het midden van de jaren vijftig, onder andere in de Baltische Staten, Oekraïne en Albanië actief waren, vrijwel vanaf het begin op een mislukking uitliepen.⁵³ Van agenten die vanuit de lucht of vanuit zee aan land werden gezet,

⁵³ Zie bijv. Prados 1986, p. 30-60.

werd vaak niets meer vernomen. Verzetsbewegingen in de Baltische Staten werden door de KGB relatief gemakkelijk met eigen agenten gepenetreerd, waarna zij vervolgens onder de feitelijke leiding van de KGB opereerden. Bij meer dan één gelegenheid stond een lid van zo'n verzetsbeweging dat voor een debriefing door SIS naar Londen werd gehaald, onder controle van de KGB.⁵⁴ De KGB en andere communistische diensten in Oost-Europa genoten in deze situatie, die voor hen een groot succes betekende op het terrein van contra-inlichtingen en contraspionage, niet alleen het voordeel van een strikt veiligheidsregime in een hermetisch van de buitenwereld afgesloten maatschappij. Zij konden voor informatie over de door SIS en de CIA geplande acties ook gebruikmaken van de diensten van iemand als Kim Philby, die onder meer in 1949-1951 in Washington de vertegenwoordiger was van SIS en in die hoedanigheid officieel de verbinding onderhield met Amerikaanse diensten waaronder de CIA. Hij was daardoor ook goed op de hoogte van wat de CIA aan geheime operaties in de USSR en Oost-Europa ondernam.⁵⁵ Tevens was hij in staat, de Sovjetdienst te laten weten in hoeverre de dubbeloperatie succesvol was. Overigens lijkt het aannemelijk dat ook de kringen van emigranten waaruit SIS en de CIA hun kandidaten voor de missies naar communistisch gebied rekruteerden, door de KGB waren gepenetreerd.

De voorganger van de KGB, de OGPOe, had in de jaren twintig al laten zien dat hij heel goed in staat was anticommunistische bewegingen in buiten- en binnenland met agenten te penetreren en naar zijn hand te zetten om ze vervolgens van binnenuit te vernietigen. Bekend zijn in dit verband operaties als Sindikat en Trest, zoals hun codenamen bij de OGPOe luiden. In een aantal gevallen werden er in de USSR door de OGPOe fictieve anticommunistische organisaties opgezet die onder meer werden gebruikt om leidende figuren van het buitenlandse verzet naar de Sovjet Unie te lokken waar vervolgens met hen werd afgerekend. Een bekend slachtoffer was Sidney Reilly.⁵⁶ Dergelijke offensieve contra-inlichtingenoperaties hadden voor de KGB en zijn voorgangers een belangrijke ideologische lading. Men zag ze als een vorm van oorlogvoering tegen de klassevijand, zoals onder andere blijkt uit een formulering die is aan te treffen in Vasili Mitrokhins *KGB Lexicon*:

*“In socialist states the functions of counter-intelligence are dictated by the interests of the working people and focus on protecting them from the subversive activity of the intelligence services of capitalist states and the organizations and individuals used by them. The counter-intelligence agencies of socialist countries enjoy the trust and support of the working people.”*⁵⁷

54 Bower 1989, p. 166, 182-183 en passim.

55 Bethell 1984, passim.

56 Andrew en Mitrokhin 1999, p. 43-46.

57 Mitrokhin 2002, p. 237-238.

Een verschijnsel uit de wereld van contraspionage dat sterk verwant is aan de dubbelagent is de zogeheten ‘*dangle*’.⁵⁸ Een ‘*dangle*’ komt ‘spontaan’ in het vizier van een dienst als potentieel agent, maar hij wordt die dienst in feite ‘voorgehouden’ en door de tegenstander gestuurd en gecontroleerd. De bestaansgrond van een ‘*dangle*’ heeft te maken met de gegronde angst van elke dienst voor personen die zich vrijwillig als agent aanmelden. Er is namelijk altijd een risico dat een vrijwilliger in feite een poging is tot een dubbeloperatie van een vijandelijke dienst. Zekerheid daarover bestaat nu eenmaal vaak niet.⁵⁹ Vandaar dat bijvoorbeeld de CIA tijdens de Koude Oorlog soms zeer huiverig was voor het accepteren van sovjetburgers als agent wanneer zij zich uit eigen beweging aanboden.⁶⁰ Een inlichtingendienst beschouwt nu eenmaal een agent die men *zelf* gerekruteerd heeft, als het veiligst. Kenmerkend voor een ‘*dangle*’ is een inlichtingendienst het idee te geven dat men inderdaad de agent zelf gerekruteerd heeft, terwijl het in feite de tegenstander is die de persoon in kwestie op subtiel wijze naar voren heeft geschoven. Als een operatie met een ‘*dangle*’ voor de controlerende dienst succesvol verloopt, kan die uitgroeien tot een echte dubbeloperatie, met alle mogelijke voordelen van dien. Zowel voor een ‘*dangle*’ als een dubbeloperatie geldt, dat de controlerende dienst spionage ‘imiteert’ en zelfs zoals gezegd minstens voor een deel echte inlichtingen doorgeeft aan de dienst die er het slachtoffer van is. Dit alles om zoveel mogelijk over werkwijze, personeelsbestand en dergelijke van de tegenstander te weten te komen. Zelfs als een dubbeloperatie of een ‘*dangle*’ is mislukt kan dat voor de controlerende dienst het bijkomende voordeel hebben dat de dienst die er het beoogde slachtoffer van was, in de toekomst zeer terughoudend zal zijn bij het accepteren van echte agenten, als die zich aan de horizon aftekenen.⁶¹

Tijdens de Koude Oorlog ging met name aan Amerikaanse kant de technologie bij inlichtingenwerk een steeds belangrijkere rol spelen, niet alleen op een traditioneel technologisch terrein als *Sigint*, maar ook bij *Humint*. Vanaf ongeveer het eind van de jaren zestig werd er door de CIA met name bij *Humint*-operaties op sovjetterritorium nieuwe technologie ingezet, onder andere voor het onderhouden van de verbinding met agenten op dat traditioneel zeer moeilijke terrein. Door gebruik te maken van die technologie zou de CIA er uiteindelijk in slagen de capaciteit van de KGB op het gebied van contra-inlichtingen drastisch te

58 Voor deze term bestaat geen Nederlands equivalent. ‘*To dangle*’ suggereert in deze context zoiets als ‘een lokaas voorhouden’. Een andere Engelse term die in het vakjargon ook wel gebruikt wordt in plaats van ‘*dangle*’ is ‘*plant*’.

59 Voor een voorbeeld van die onzekerheid zie Bearden en Risen 2003, p. 432-434 en 446-448.

60 De ingenieur Adolf Tolkatsjov die de CIA van 1978 tot 1985 zeer waardevolle informatie leverde over sovjetwapentechnologie, benaderde personeel van de Amerikaanse ambassade in Moskou tussen januari 1977 en februari 1978 in totaal vijf keer voordat de CIA op zijn aanbod van spionage inging. Wallace en Melton 2008, p. 119-123; ‘Cold War Spy Tale Came to Life on the Streets of Moscow,’ *The Washington Post* 2008, http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/04/19/AR2008041902071_pf.html, geraadpleegd op 30 november 2009.

61 E-mail van Dan Mulvenna aan Ben de Jong, 9 december 2009.

reduceren.⁶² Die ontwikkeling kwam echter pas rond 1970 op gang, nadat het in de decennia daarvoor in de Sovjet Unie voor de CIA extreem moeilijk opereren was geweest. Het ontbreken van veilige manieren om met een agent te communiceren speelde bij Amerikaanse *Humint*-operaties op Sovjetgrondgebied aanvankelijk de observantenteams van de KGB sterk in de kaart. De KGB maakte bovendien in ruime mate gebruik van het Sovjetpersoneel dat bij de Amerikaanse ambassade in Moskou werkte en ging de gangen van ambassademedewerkers, onder wie zich ook CIA-medewerkers bevonden, nauwgezet en systematisch na.⁶³ Het tij keerde toen de CIA in de laatste twee decennia van de Koude Oorlog de technologie ontwikkelde om observantenteams van de KGB te detecteren en te ontlopen. Ook deden Amerikaanse vindingen op het gebied van niet-persoonlijke communicatie met agenten, onder andere door een soort *sms avant-la-lettre*, uiteindelijk bij operaties op Sovjetterritorium de balans naar de kant van de CIA doorslaan.⁶⁴ Rond 1985 werden weliswaar vele CIA-agenten in de Sovjet Unie door de KGB opgepakt, maar dat was het gevolg van het verraad van KGB-agenten als Edward L. Howard, Aldrich Ames en Robert Hanssen en niet van het technologisch kunnen van de Sovjetdienst.⁶⁵ Het is te verwachten dat hoogwaardige technologie ook in de toekomst bij *Humint*-operaties en contra-inlichtingenwerk een belangrijke rol zal blijven spelen.

Contra-inlichtingen en contraspionage hebben iets van een schimmenspel door de altijd onvolledige informatie over de intenties en operaties van de tegenstander en door de inherente twijfel over de loyaliteit van agenten, dubbel-agenten en vaak zelfs van eigen personeel. Dat element van een schimmenspel wordt nog versterkt doordat bewuste misleiding vaak deel uitmaakt van de modus operandi van een dienst, bijvoorbeeld als het op het beschermen van eigen agenten in het vijandelijke kamp aankomt.⁶⁶ Hoe dat in de praktijk werkt wordt duidelijk aan de hand van de maatregelen die de KGB nam in de slotfase van de Koude Oorlog om zijn zeer waardevolle agenten Ames en Hanssen te beschermen, die tezamen vrijwel alle agenten van de CIA en de FBI bij de KGB en andere sovjetinstanties hadden verraden. Voor een deel verraadden zij zelfs dezelfde agenten. Alleen al als gevolg van het verraad van Ames werden tien CIA-agenten in de Sovjet Unie geëxecuteerd.⁶⁷ De KGB-leiding besloot om onduidelijke

62 Het beste overzicht van die ontwikkeling biedt Wallace en Melton 2008, passim.

63 Wallace en Melton 2008, p. 39-43.

64 De CIA ontwikkelde al in de jaren zeventig van de twintigste eeuw voor zijn topagent Dmitri Poljakov een 'Short Range Agent Communication (SRAC) device'. Dat was een klein apparaatje waarmee de agent in zeer korte tijd en over een korte afstand gegevens kon doorgeven naar een ontvanger naar keuze op een locatie in Moskou. Wallace en Melton 2008, p. 115-118.

65 Voor de rol van Howard, Ames en Hanssen zie bijv. Bearden en Risen 2003, part one, p. 3-203, passim.

66 De wereld van contra-inlichtingen en contraspionage wordt niet voor niets vaak aangeduid als 'A wilderness of mirrors', waarin niets is, wat het lijkt. Zie Martin 2003, passim.

67 Wise 2002, p. 168; Cherkashin 2005, p. 193. Tsjerkasjin noemt het getal van 25 Amerikaanse agenten die Ames zou hebben verraden, maar meent dat een aantal ervan ongetwijfeld dubbelagenten van de KGB waren, Cherkashin 2005, p. 206. Vooral Hanssen verraadde overigens veel meer dan alleen de identiteit van agenten. Hij gaf onder andere ook informatie aan de KGB over het Amerikaanse kernwapenbeleid en door de afliuisterdienst NSA gebruikte hoogwaardige technologie. Cherkashin 2005, p. 245-247.

redenen vrijwel alle Amerikaanse agenten die door Ames en Hanssen in 1985 waren verraden min of meer gelijktijdig op te pakken, waardoor de CIA en FBI ervan overtuigd raakten dat zich een KGB-agent, zo niet meer dan een, in de eigen gelederen bevond.⁶⁸ Om de aandacht van Ames en Hanssen af te leiden werd er door Moskou een aantal misleidende maatregelen genomen. De bedoeling was binnen de CIA en de FBI zoveel mogelijk verwarring te zaaien over de vraag hoe en wanneer de KGB aan de informatie was gekomen die tot de arrestatie en in veel gevallen de executie van de bewuste agenten had geleid. Zo werd de CIA via een door de KGB gecontroleerde dubbelagent meegedeeld dat er een lek zat in het Amerikaanse communicatiesysteem. Tevens werd in Moskou in het zicht van een CIA-medewerker een dubbelganger van een Amerikaanse agent, een Sovjetburger dus, gearresteerd, terwijl de echte agent al enkele maanden vastzat. De bedoeling van die actie was, de Amerikanen te misleiden omtrent de vraag wanneer de KGB over het verraad van de bewuste agent was geïnformeerd en wanneer hij was opgepakt. Een andere vorm van misleiding betrof een KGB-officier die voor de Amerikanen werkte en verbonden was aan de sovjetambassade in Washington D.C. Na zijn arrestatie belde hij vanuit de gevangenis in Moskou regelmatig naar zijn vriendin in de sovjetambassade in Washington om te zeggen dat alles in orde was, waarbij de KGB er terecht van uitging dat de telefoongesprekken in Washington door de FBI zou worden afgeluisterd.⁶⁹ De bedoeling van deze en andere, soortgelijke maatregelen van KGB-zijde (*'denial and deception programmes'*) was *"to put time and (geographic) distance between when you may have or appear to have received the actionable intelligence [in dit geval de informatie van Ames en Hanssen] and the actions you took"*.⁷⁰ Gezien het feit dat Ames in 1994 werd gearresteerd en Hanssen pas in 2001, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de misleiding van KGB-zijde succesvol was.

Bij de meeste westerse veiligheidsdiensten heeft er met name na 11 september 2001 een verschuiving in de activiteiten plaatsgevonden ten gunste van contra-terrorisme, waarbij contra-inlichtingen relatief aan belang inboette. Hoezeer dat bij sommige diensten het geval is blijkt uit cijfers die beschikbaar zijn voor de Britse Security Service. Die dienst was als gevolg van het terrorisme dat een uitvloeisel was van het Noord-Ierse probleem al in het begin van de jaren negentig een organisatie geworden waar meer aandacht werd besteed aan contraterrorisme dan aan contra-inlichtingen. In 1974 had de Security Service nog 52% van

68 De zaak was in feite nog ingewikkelder omdat een deel van de Amerikaanse verliezen ook op het conto moest worden geschreven van de voormalige CIA-medewerker Edward L. Howard, die in 1985 naar de USSR vluchtte. Bearden en Risen 2003, p. 90-92 en passim. Dat de FBI en CIA niet in staat waren Howard te verhoren betekende dat zij ook niet in staat waren vast te stellen wat hij precies aan de KGB had verraden. Uit het oogpunt van contraspionage zou het overigens waarschijnlijk meer voor de hand hebben gelegen, als de KGB minstens een deel van de Amerikaanse operaties gecontroleerd had laten doorlopen.

69 Bearden en Risen 2003, p. 8-9, 185 en 197.

70 E-mail van Dan Mulvenna aan Ben de Jong, 21 april 2009.

zijn capaciteit gewijd aan contra-inlichtingen en 28% aan de bestrijding van politiek extremisme ('*counter-subversion*').⁷¹ In het jaarverslag van de dienst over 2001-2002 viel te lezen:

*"The gearing up of work against international terrorism post 11 September was achieved at a cost to the Service's counter-espionage work. Coverage was reduced effectively to four potentially hostile states and lower priority casework was suspended."*⁷²

Voor het financiële jaar 2007-2008 besteedde de Security Service tweederde van zijn capaciteit aan de bestrijding van islamitisch terrorisme. Ook de Britse afliuisterdienst GCHQ besteedde in 2007 een derde van zijn capaciteit aan contraterrorisme, voor een belangrijk deel ter ondersteuning van de activiteiten van de Security Service op dat terrein. De omvang van het personeelsbestand van de Security Service zou toenemen van 2000 eind 2007 naar 4100 in 2011.⁷³ Dat die stijging niet op de eerste plaats ten goede zal komen aan contra-inlichtingen en contraspiionage, lijkt voor de hand te liggen.

Bij de Nederlandse AIVD was er ook sprake van een sterke stijging van het aantal personeelsleden in de afgelopen twee decennia. Stond dat aantal eind 1991 nog op 582 personen, begin 2005 was dat al gestegen tot 945 fte en in 2008 tot 1393 fte. Het aantal zou in 2009 toenemen tot circa 1500 fte, voor Nederlandse begrippen een ongekende omvang.⁷⁴ Hoewel de AIVD in zijn publicaties geen percentages noemt voor het deel van de capaciteit dat aan contra-inlichtingen en contraterrorisme wordt gewijd, mag men aannemen dat een belangrijk deel van de stijging, in ieder geval na 2001, voor rekening van de bestrijding van terrorisme komt. Het aantal pagina's dat recente jaarverslagen van de AIVD aan terrorisme en radicalisering wijden is inderdaad fors groter dan de ruimte die aan 'heimelijke activiteiten van vreemde mogendheden' wordt toebedeeld.⁷⁵ Dat neemt niet weg dat er bij de dienst kennelijk nog steeds belangstelling voor dat laatste onderwerp is. Volgens sommige berichten was er kort na het einde van de Koude Oorlog bij de AIVD (toen nog BVD) sprake van een sterke afname van de aandacht voor contra-inlichtingen, maar heeft die zich de laatste jaren juist weer enigszins hersteld. De hernieuwde aandacht voor contra-inlichtingen blijkt mogelijk ook uit de publicatie begin 2010 van een rapport getiteld 'Kwetsbaarheidsanalyse spionage'. Daarin valt te lezen dat de AIVD en het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gezamenlijk onderzoek hebben gedaan naar "spionagerisico's op het terrein van economisch welzijn & wetenschappelijk potentieel en openbaar bestuur

71 Andrew 2009, p. 771, 616.

72 Zoals geciteerd bij Andrew 2009, p. 814.

73 Andrew 2009, p. 824, 826-827.

74 Binnenlandse Veiligheidsdienst 1992, p. 56; AIVD 2008, p.106; AIVD 2009, p. 84.

75 Terrorisme en radicalisering krijgen bijv. in het *Jaarverslag AIVD 2007* samen zeventien pagina's tegen 'heimelijke activiteiten van vreemde mogendheden' nog niet eens drie volwaardige pagina's. Zie AIVD 2008.

& vitale infrastructuur. De AIVD neemt in zijn contraspionageonderzoeken waar dat in de sectoren binnen deze aandachtsgebieden, verschillende buitenlandse inlichtingendiensten actief zijn met het heimelijk vergaren van inlichtingen”.⁷⁶ De gedachte dat contra-inlichtingen en contraspionage in Nederland helemaal niet meer worden gepraktiseerd, lijkt dus rijkelijk voorbarig.

⁷⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2010, p. 1.

Hoofdstuk 13

Jaarverslag AIVD 2007, z.p. april 2008.

Jaarverslag AIVD 2008, z.p. april 2009. Te vinden op www.minbzk.nl/onderwerpen/veiligheid/algemene/publicaties/@118048/aivd-jaarverslag, geraadpleegd op 7 december 2009.

Andrew, C., *The defence of the realm. The authorized history of MI5*, Allen Lane: London 2009.

Andrew, C. en V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Allen Lane: London 1999.

Bearden, M. en J. Risen, *The main enemy. The inside story of the CIA's final showdown with the KGB*, New York: Random House 2003.

Bethell, N., *The great betrayal. The untold story of Kim Philby's biggest coup*, London: Hodder and Stoughton 1984.

Binnenlandse Veiligheidsdienst, Jaarverslag 1991, z.p. oktober 1992.

Bower, T. *The red web. MI6 and the KGB master coup*, London: Aurum Press 1989.

Cherkashin, V. en G. Feifer, *Spy handler. Memoir of a KGB officer. The true story of the man who recruited Robert Hanssen and Aldrich Ames*. New York: Basic Books 2005.

Engelen, D., *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007.

Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1995.

Garbo. The spy who saved D-Day. Introduction by Mark Seaman, Kew: The National Archives 2004.

Haynes, J.E. en H. Klehr, *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*. New Haven en London: Yale University Press 1999.

Johnson, W.R., *Thwarting enemies at home and abroad. How to be a counterintelligence officer*, Washington D.C.: Georgetown University Press 2009.

Kessler, R., *Moscow station. How the KGB penetrated the American embassy*. New York: Charles Scribner's Sons 1989.

Martin, D.C., *Wilderness of Mirrors*. Guildford, Connecticut: The Lyons Press 2003.

Masterman, J.C., *The Double-Cross System 1939-1945*. With a new introduction by Nigel West. London: Pimlico 1995.

Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, Jaarverslag 2008, Den Haag z.j.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, Kwetsbaarheidsanalyse spionage. Spionagerisico's en de nationale veiligheid, Den Haag 2010.

Mitrokhin, V. (red.), *KGB lexicon. The Soviet intelligence officer's handbook*, London, Portland, OR: Frank Cass 2002.

Polmar, N. en T.B. Allen, *Spy book. The encyclopedia of espionage*. Londen: Greenhill Books 1997.

Prados, J., *President's secret wars. CIA and Pentagon covert operations since World War II*, New York: William Morrow and Company, Inc. 1986.

Rimington, S., *Open secret. The autobiography of the former Director-General of MI5*, Londen: Arrow Books 2002.

Schechter, J.L. en P.S. Deriabin, *The spy who saved the World. How a Soviet colonel changed the course of the Cold War*. Charles Scribner's Sons: New York, Maxwell Macmillan International: New York 1992.

Security Police of the Republic of Estonia, Annual Review 2008, Tallinn 2009.

Tiedge, H., *Der Überläufer. Eine Lebensbeichte*, Berlin: Das Neue Berlin 1998.

Valk, G. de, *Dutch intelligence. Towards a qualitative framework for analysis*, BJu Legal Publishers: z.p. 2005.

Wallace, R. en H.K. Melton, met H.R. Schlesinger, *Spycraft. The secret history of the CIA's spytechs from communism to Al-Qaeda*, New York: Dutton 2008.

West, N. en O. Tsarev, *The Crown Jewels. The British secrets at the heart of the KGB archives*, Londen: Harper Collins Publishers 1998.

Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2002; Wet veiligheidsonderzoeken, Deventer: Kluwer 2007.

Wettering, F.L., 'Counterintelligence. The broken triad,' in: C. Andrew e.a. (edr.), *Secret intelligence: A reader*. London en New York: Routledge 2009, p. 281-307.

Wise, D., *Molehunt. How the search for a phantom traitor shattered the CIA*, New

York: Avon Books 1994.

Wise, D., *Nightmover. How Aldrich Ames sold the CIA to the KGB for \$4.6 million*,
New York: Harper Collins Publishers 1995.

Wise, D., *Spy. The inside story of how the FBI's Robert Hanssen betrayed America*,
New York: Random House 2002.